

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΉΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΉΠΕΙΡΩΤΙΚΟ
ΉΠΕΡΟΛΟΓΙΟ

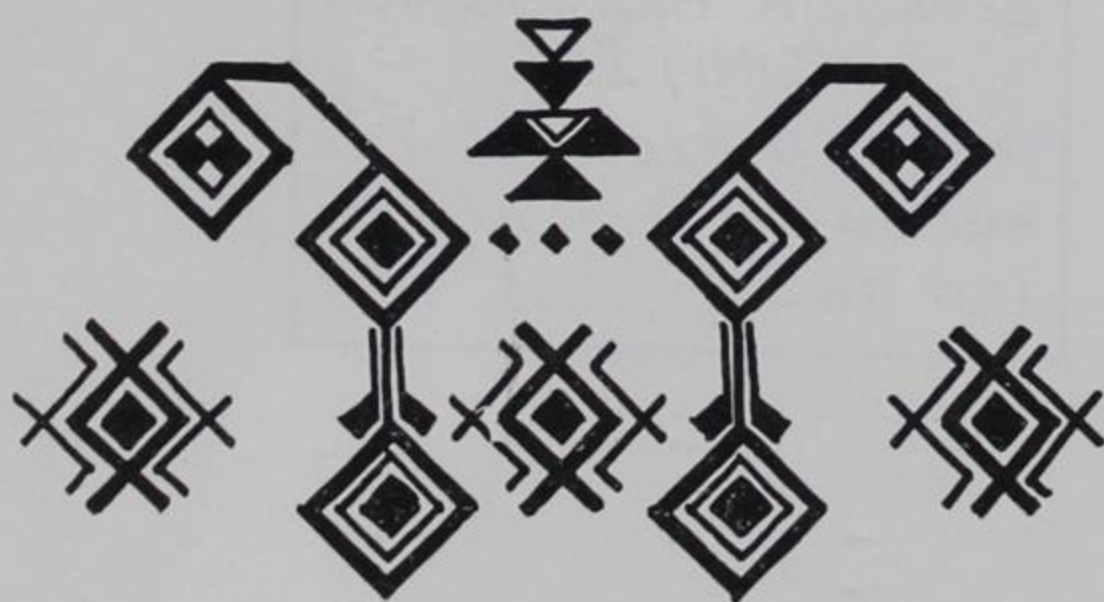

ΉΩΑΝΝΙΝΑ 1987

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ἙΠΕΙΡΩΤΙΚῶΝ ΜΕΛΕΤῶΝ

ἙΠΕΙΡΩΤΙΚΟ
ἙΠΕΡΟΛΟΓΙΟ

Ἰωάννινα 1987

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

Τ Ο Μ Ο Σ Θ'

Ἰωάννινα 1987

Σύνταξη

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΒΛΑΧΟΣ

Ἐξώφυλλο

ΒΑΣΙΛΗΣ ΧΑΡΙΣΗΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΟΝΙΪΣΑΣ

ΑΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ *Αγρ. 28628*

ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ *5/11/92*

ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘ.Ι.

Τιμή τεύχους Δρχ. 700

ΚΩΣΤΑ Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

Ο ΒΙΚΑΚΗΣ ΤΟΥ ΖΑΓΟΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΒΟΤΑΝΟ *INULA HELENIUM*

Για τή χαράδρα του Βίκου, που βρίσκεται στο Ζαγόρι, καθώς είναι σε πολλούς γνωστό, έχουν ως τώρα γραφτεί αρκετά και εξακολουθητικά γράφονται και θα γραφτούν από πολλούς. Δικαιολογημένα μπορεί κανένας να πει γίνεται αυτό, γιατί ή χαράδρα αυτή αποτελεί ένα γεωλογικό φαινόμενο εξαιρετικής σημασίας από πολλές απόψεις. Άς μου επιτραπεί να σημειώσω πως νοιώθω κάποια μικρή δόση ικανοποίησης, γιατί συγκαταλέγομαι ανάμεσα στους πρώτους σχεδόν έρευνητές και μελετητές της ύστερα από τον τελευταίο πόλεμο. Κατά το 1970 είδα το φως τής δημοσιότητας μιὰ σύντομη περιγραφή του Βίκου από κάποιο βιβλιαράκι μου, που τή δωπάνη τής έκτύπωσής του τή διάθεσε ή Ένωση των Ζαγορίσιων τής Αθήνας¹. Θεώρησα χρέος μου να γράψω αυτό το βιβλιαράκι, γιατί το χωριό μου το Κουκούλι βρίσκεται και γειτνιάζει με τή χαράδρα περισσότερο ύσως από κάθε άλλο χωριό του Ζαγοριού. Οί ως τώρα περιγραφές και μελέτες γι' αυτή ύπήρξαν πολλές και ποικίλες. Καθημερινά δέ αυτές πλουτίζονται με τὰ ύσα γράφονται από έπιστήμονες, λογοτέχνες, περιηγητές, οικολόγους κλπ. Ο κ. Κώστας Βαρζώκας (Καπεσοδίτης) σε κάποιο βιβλίο του² πρόσφατα χαρακτηρίζει το Βίκο σαν το ωραιότερο φαράγγι τής Ευρώπης με εξαιρετικό ένδιαφέρον. Για το Βίκο ό μελετητής του Ήπειρωτικού μας χώρου, ζωγράφος και έρασιτέχνης βοτανολόγος κ. Γιώργος Σφήκας σε κάποιο βιβλίο του περιγράφει το Βίκο έτσι³: «Το φαράγγι του Βίκου με τὰ σχεδόν κάθετα τοιχώματά του, που φτάνουν σε βάθος πολλών εκατοντάδων μέτρων είναι από τὰ μεγαλοπρεπέστατα τοπία...».

Πολλοί συγγραφείς δίνουν το βάρος τής περιγραφής τής χαράδρας στη μεγαλοπρέπεια και τήν άγρυπότητα του τοπίου, άλλοι δέ σε άλλες ιδιότητες ποιικίλης σημασίας, ύπως είναι ή χλωρίδα, ή πανίδα κ.λπ. Για τή μεγάλη σημασία που αποδίδεται στο Βίκο από άποψη τής αξιοθαύμαστης χλωρίδας της ό συμπατριώτης μας δικάτμος καθηγητής τής Βοτανολογίας στο Πανεπιστή-

1. Κώστα Π. Λαζαρίδη: «Έλάτε στο Ζαγόρι να θαυμάσετε του Βίκου τή χαράδρα», Γιάννινα 1970.

2. Κώστα Βαρζώκας (Καπεσοδίτου): «Βίκος, το ωραιότερο φαράγγι τής Ευρώπης», Γιάννινα 1985.

3. Γιώργου Σφήκα: «Ζαγόρι, πίσω από τὰ βουνά», Αθήνα 1984.

μιο τῆς Θεσσαλονίκης κ. Κωνστ. Γκανιάτσας τὴν ἀποψή του αὐτὴ τὴν ἔχει διατυπώσει κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπο⁴: «Ἡ χαράδρα τοῦ Βίκου δὲν εἶναι μόνον ἔλκυστική καὶ ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν ἄγρια καὶ συναρπαιστική ὁμορφιά της, γιὰ τὴ φυσικογεωγραφία, τὴ γεωλογία καὶ τὴ βλάστησή της, ἀλλὰ ἐνδιαφέρει καὶ ἀπὸ ἱστορική καὶ λαογραφικὴ ἀπόψεως, διότι συνδέεται μὲ τοὺς θρυλούμενους καὶ ξακουστοὺς Ζαγοριανοὺς γιατροὺς, τοὺς Βικογιατροὺς ἢ Κομπογιαγνίτες, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Βίκος ἦτο ἓνα μεγάλο φυσικὸ φαρμακεῖο μὲ τὰ ἄφθονα ἐκεῖ φυόμενα φαρμακευτικὰ φυτὰ καὶ θότανα». Πρέπει γὰ σημειώσω πὺς καὶ ἡ ταπεινὴ μου αὐτὴ ἐργασία σχετίζεται κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὴν ἀποψη τοῦ σοφοῦ καθηγητῆ μας κ. Κων. Γκανιάτσα.

* * *

Πρὶν διατυπωθοῦν ὅμως οἱ μικρὲς μου βοτανικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν παραπάνω ἀποψη, θεωρῶ ἀπαραίτητο γὰ παραθέσω μερικὰ πολὺ σύντομα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴ χαράδρα (φαράγγι) τοῦ Βίκου, ποὺ μπορεῖ γὰ εἶναι σὲ πολλοὺς ἄγνωστα.

Τὸ γεωλογικὸ αὐτὸ φαινόμενο (ἢ χαράδρα) ἀρχίζει κοντὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ Τσεπέλοβο ἀπὸ τὴν τοποθεσία ποὺ λέγεται «Στενὰ» καὶ τελειώνει στὸ Βιτσικὸ καὶ στὸ Πάπιγχο. Ἔχει μᾶκρος περίπου 20 χιλιόμετρα, ἴσως καὶ λίγο περισσότερα. Κάνουν, κατὰ τὴ γνώμη μου, πολλοὶ λάθος, ποὺ διατυπώνουν τὴν ἀποψη, πὺς ἡ χαράδρα ἀρχίζει ἀπὸ τὸ μέρος ποὺ εἶναι ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ Μονοδένδρι καὶ τὸ Κουκούλι (ἀπὸ τὴν ὁδὸρα ποὺ λέγεται «Σινίτσι») καὶ τελειώνει κοντὰ στὸ Πάπιγχο. Πάνω ὅμως σ' αὐτὸ τὸ θέμα ἐκεῖνο ποὺ πρέπει γὰ θεωρεῖται σωστὸ, εἶναι πὺς ἀπὸ τὸ «Σινίτσι» (κοντὰ στὸ Μονοδένδρι) καὶ μέχρι τὸ τέλος τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ φαράγγιου εἶναι πιὸ ἔντονα ἀπὸ ἀποψη ἀγριότητος καὶ μεγαλείου. Ἡ σωστὴ λοιπὸν ἀποψη πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι πὺς ἡ ἀρχὴ τῆς χαράδρας τοῦ Βίκου εἶναι στὰ «Στενὰ» κοντὰ στὸ Τσεπέλοβο. Ἀντίθετη ἀποψη πρέπει γὰ θεωρεῖται μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα.

Ἀπὸ ἀποψη ἰδιαδρομῆς τῆς χαράδρας ἢ περιγραφή της, χοντρικὰ βέβαια, παρουσιάζει κάποια χαρακτηριστικὴ ἰδιορρυθμία, ἥτοι χωρίζεται αὐτὴ σὲ τρία τμήματα.

Τὸ πρῶτο τμήμα της ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἰδιαδρομῆς καὶ σὲ ὄχι πολὺ μεγάλο μῆκος (5—6 χιλιόμετρα) χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὰ παλιὰ ἀκόμα χρόνια μὲ τὸ ὄνομα: «Ἄνω Βίκος» ἢ «Βικάκης». Ἀρχίζει αὐτὸ ἀπὸ τὰ στενὰ καὶ φτάνει μέχρι κοντὰ στὴ Μπάγια. Τὸ τμήμα

4. Κωνστ. Γκανιάτσα: «Ἐρευνα ἐπὶ πῶν φαρμακευτικῶν φυτῶν τῆς χαράδρας τοῦ Βίκου». Περιοδικά: «Ἑπειρωτικὴ Ἔστια» 1980 καὶ «Ἑπειρος» 1983.

αὐτὸ παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, εἶναι ὅμως ἀρκετὰ δυσπρόσιτο καὶ κατὰ συνέπεια ἴδὲν ἰδιευκολύνεται ἀπὸ ἄποψη βατότητας ἐπίσκεψη σ' αὐτό, ἔρευνα καὶ μελέτη τοῦ ἀπὸ ἔρευνητές, ἐπισκέπτες καὶ ἐκδρομεῖς.

Ἵστερα ἀπ' αὐτὸ τὸ τμήμα («Βικάκη») ποὺ τελειώνει καθὼς σημειώθηκε κοντὰ στὴ Μπάγια, ἢ χαράδρα, τὴν ὁποία διαδρέχει τὸ ὁμώνυμο ποτάμι, παρουσιάζει πολὺ διαφορετικὴ ὄψη καὶ σύσταση. Λείπουν ἐδῶ τὰ πολὺ ἔντονα καὶ συνεχούμενα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ἀρχῆς («Βικάκη») καὶ τοῦ ἄλλου τμήματος πρὸς τὸ τέλος τῆς χαράδρας. Τὸ τμήμα αὐτὸ ποὺ ἀναλο-

Ὁ Βίκος (Βικάκης) ἀπὸ τὸ Ρογκοβὸ

γεί σὲ 4—5 περίπου χιλιόμετρα τῆς διαδρομῆς (μιά ὥρα σχεδὸν) χαρακτηρίζεται μὲ τὸ γενικὸ ὄνομα «Ποταμιὰ» (κάτω ἀπὸ τὸ Κουκούλι). Σὲ κάποιον παλιὸ ἐπιτελικὸ ἰταλικὸ χάρτη τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ποταμοῦ ἦταν σημειωμένο μὲ τὸ ὄνομα «κοιλιάδα πῶν μύλων». Γράφεται ἔτσι, γιατί στὸ τμήμα αὐτὸ ἀπὸ

τά παλιά τὰ χρόνια ὑπῆρχαν ἀπὸ τὴν Κουκουλιώτικη πλευρὰ 4 Κουκουλιώτικοι μύλοι⁵. Στὸ τμήμα αὐτὸ βρίσκονται καὶ ἰσάριθμα κοντὰ στοὺς μύλους, πὺ σήμερα μονάχα τὰ ἐρείπιά τους σώζονται, τὰ πιὸ κάτω ἱστορικὰ γεφύρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ τρία πρῶτα εἶναι χαρακτηρησμένα «διατηρητέα» σὰν ἱστορικὰ μνημεῖα Νεώτερων Χρόνων (Κοντοδήμου ἢ Λαζαρίδη, Καλογερικὸ ἢ τοῦ Πλακίδα, Κύρ Νούτσου ἢ Κόκκορου καὶ Μύσιου).

Ἀπὸ τὸ μέρος αὐτὸ (Γεφύρι Μύσιου ἢ Σινύτσι) καὶ μέχρι τὸ τέλος τῆς χαράδρας (Πάπιγκο) ἀνήκει τὸ πιὸ μεγάλο τμήμα τῆς χαράδρας, ὁ καθαυτὸ Βίκος πὺ ἡ μεγαλοπρέπειά του τραβάει τὸ μεγαλύτερο θαυμασμὸ ὄλων, πὺ ἐπισκέπτονται τὸ Ζαγόρι.

Γιὰ τὸ τμήμα τῆς χαράδρας πὺ ἔχει, καθὼς σημειώθηκε πιὸ πάνω, τὸ χαρακτηρηστικὸ ὄνομα «Βικιάκης», ἰδὲ δόθηκε καὶ δὲ ἰδύνεται ἀκόμα μεγάλη σημασία, ἀν καὶ ἀπ' αὐτὸ δὲν λείπουν εἰδικότερες θαυμασίες φυσικὲς καλλογὲς καὶ πολλὰ μικρότερης σημασίας γεωλογικὰ παράξενα φαινόμενα. Ἐπειδὴ τὰ βραχώδη, ἀπόκρημνα καὶ ψηλὰ τοιχώματα ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτὸ δὲν ἔχουν μεγάλο ἄνοιγμα, γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι πάντοτε σκιασμένο. Οἱ ἡλιακὲς ἀκτίνες δὲν τὸ βλέπουν καθόλου ἢ τὸ βλέπουν ἐλάχιστα. Κατὰ συνέπεια ἡ χλωρίδα αὐτοῦ τοῦ τμήματος παρουσιάζει κάποια διαφορετικὴ ὕφή σχετικὰ μὲ τὴ φυτικὴ ζωὴ τῆς ἄλλης περιοχῆς τῶν ἄλλων τμημάτων τῆς χαράδρας (Β' καὶ Γ') κατὰ τὴν παραπάνω περιγραφή.

Ἐπειδὴ ἀπὸ χρόνια σὰν συνταξιούχος καταγινομαι μὲ ἀσχολίες γύρω ἀπὸ λαογραφικὰ καὶ ἱστορικὰ θέματα τῆς περιοχῆς τοῦ Ζαγοριοῦ καὶ εἰδικότερα τοῦ χωριοῦ μου, δὲν ἔχω παραλείψει νὰ ἀσχοληθῶ καὶ μὲ τὴ μελέτη τῶν βοτάνων κατὰ ἔρασιτεχνικὸ βέβαια τρόπο. Μέσα στὴν προσπάθειά μου αὐτὴ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν ξαπλώσω τὴν ἐρευνά μου τὴ βοτανολογικὴ καὶ στὴ χαράδρα τοῦ Βίκου ἀκολουθώντας βέβαια ὄλη τὴ διαδρομὴ τῆς. Ἐχω κάνει τὴ διαπίστωση πὺς στὸ «Βικιάκη» ὑπάρχουν ἀρκετὰ βότανα πὺ δὲν τὰ βρίσκει κανένας ἰστὰ ἄλλα τμήματα τῆς χαράδρας. Στὸ «Βικιάκη» ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα πολλὰ κοινὰ καὶ πολὺ γνωστὰ βότανα, βρῆκα καὶ ἔχω στὴ συλλογή μου καὶ τὰ παρακάτω κάπως σπάνια, κατὰ τὴ γνώμη μου, φυτά:

1. ARIA NIVEA (ROSACEAE)⁶
2. ATRAZENE ALPINA (RANUNCULACEAE)
3. LILIUM CHALCEDONICUM (LILIACEAE)
4. THALICTRUM AQUILEGIFOLIUM (RANUNCULACEAE)

5. Κώστα Π. Λαζαρίδη: «Οἱ Κουκουλιώτικοι μύλοι στὴ χαράδρα τοῦ Βίκου», Γιάννινα 1977.

6. Οἱ σὲ παρένθεση λέξεις φανερώνουν τὴν οἰκογένεια τοῦ φυτοῦ.

5. SCOLOPENDRIUM OFFICINALIS (FUGERES ἢ POLYPODIACEAE)
6. LYSIMACHIA PUNCTATA (PRIMULACEAE)
7. EQUISETUM ARVENSIS (EQUISETACEAE)⁷
8. INULA HELENIUM (COMPOSITEAE)

Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ βότανο ποὺ ἔχει ἐμπιστημονικὸ ὄνομα *INULA HELENIUM* καὶ ποὺ ἀνήκει στὴν οἰκογένεια *COMPOSITEAE* δίνω μερικὰ περιγραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἐξεύρεσής του στὸ «Βικιάκη» καὶ τὸν τρόπο ἀναγνώρισής του ἐμπιστημονικοῦ ὀνόματος καὶ τῆς ἀπόχτησής του, ὥστε νὰ ἔχω ἀντιπρόσωπό του στὴ συλλογὴ μου καὶ σὰν καλλωπιστικὸ στὸν κήπο μου. Ἀκόμα τὸ θεωρῶ σημαντικὸ αὐτὸ βότανο, γιατί ἦταν γνωστὸ στοὺς Ἀρχαίους Ἕλληνας καὶ συνδέεται μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Μυθολογία. Τὸ φυτὸ αὐτὸ τοῦ «Βικιάκη» δὲν εἶναι γνωστὸ στοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ μου, ἀλλὰ καὶ στοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς μὲ λαϊκὸ ὄνομα, ὅπως συμβαίνει μὲ πολλὰ ἄλλα βότανα τῆς περιοχῆς⁸.

Σὰν ἐρευνητῆς καὶ μελετητῆς κατὰ τρόπο ἐρασιτεχνικὸ ἀπὸ βοτανικὴ ἀποψη τῆς χαράδρας τοῦ Βίκου, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴ προσβῶ σὲ κάποιου σχετικῆς ἔρευνα καὶ στὸ «Βικιάκη». Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ μετάδραση (ἐπίσκεψη) στὸ «Βικιάκη» γιὰ ἕναν τέτοιο σκοπὸ δὲν εἶναι καὶ τόσο εὐκόλη σ' ὅλη τὴ διάρκειά του χρόνου, ὅπως γιὰ τὰ ἄλλα τμήματα τῆς χαράδρας. Τὴν μετάδραση στὸ «Βικιάκη» δὲν μπορεῖ κανένας νὰ τὴν κάνει ὅποτε θέλει. Μπορεῖ κανένας νὰ ἐπιχειρήσει αὐτὸ τὸ πρᾶγμα μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ τοῦ χρόνου καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ ἢ ἀρχὴς τοῦ φθινοπώρου, ποὺ δὲν ἔχει πιά νερὸ τὸ ρέμα τοῦ ποταμοῦ τοῦ Βίκου.

Τὸ ἐμπόδιο καὶ ἡ δυσκολία συνίσταται στὴ στενότητα ποὺ παρουσιάζουν τὰ βραχώδη τοιχώματα τῆς χαράδρας, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ «Βικιάκη» γιὰ νὰ προχωρήσουμε ἀπὸ τὴ Μπάγια ἀντίθετα πρὸς τὸ ρέμα τοῦ ποταμοῦ (πρὸς τὶς πηγές του, ποὺ κατὰ τὸν κ. Βαρζώκα λέγεται «Μποριό»), ὑπάρχει ἕνα πολὺ στενὸ θαθούλωμα, ποὺ τὸ πλάτος του δὲν θὰ εἶναι περισσότερο ἀπὸ 1 1) 2—2 μέτρα καὶ ποὺ κρατᾷ νερὸ καὶ λάσπη σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ καὶ γιὰ πολλὰς μέρες ὕστερα ἀπὸ τὸν Αὐγούστο. Τὸ ἐμπόδιο αὐτὸ περιορίζεται (σπάνια ἐξαφανίζεται ὀλοκληρωτικὰ) μὲ τὸ πέρασμα ἀρκετῶν ἡμερῶν ἀπὸ τὸ Σεπτέμβρη, ὅποτε μπορεῖ κανένας νὰ περάσει αὐτὸ

7. Ὁ κ. Κωνστ. Γκανιάτσος ἔχει γράψει πὼς στὸ «Μεγάλου Βίκου» βρῆκε τὸ βότανο ποὺ λέγεται *EQUISETUM HIEMALE*.

8. Κώστας Π. Διαζαρίδης: «Λεξικὸ μὲ τὰ λαϊκὰ ὀνόματα τῶν φυτῶν τῆς βοτανικῆς μου συλλογῆς», «Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιον» τῆς Ἑταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν 1984.

τό στενό και να μπει στον κανονικό «Βικάκη», να κάνει τη διαδρομή του σ' αυτόν, να θαυμάσει την άγρια όμορφιά του, αλλά και να εξερευνησει αυτό το τμήμα της χαράδρας από βοτανολογική άποψη.

Κατά τις αρχές του Σεπτεμβρίου του 1978, διαπιστώνοντας πως είχε λιγοστέψει σημαντικά το νερό της όβιρας του στενού περάσματος, αποφάσισα και μπήκα στο «Βικάκη» να κάνω τη σχετική διερεύνηση αυτού του τμήματος από βοτανολογική άποψη. Προχώρησα αρκετά μέσα στο «Βικάκη», ώσπου έφτασα στο τμήμα που βρίσκεται κάτω από το μοναστήρι του Ρογκοβού, στην περιοχή του Τσεπελόβου. Εκεί από την άριστερή πλευρά της χαράδρας, στα κράσπεδα από μια αρκετά μεγάλη και άνοιχτή, όχι πολύ βαθιά, σπηλιά, απάντησα μια συστάδα από κάμποσα φυτά, αρκετά μεγάλα στο ύψος (1 μέτρο περίπου), που είχαν άπανθίσει και κατά το μισό τμήμα από κάθε φυτό προς την κορυφή του είχε ξηραθεί, έχοντας στην άκρη από τις κορυφές τους τα ξηρά λουλούδια τους. Από τη μέση και κάτω προς τη βάση τους είχαν το κορμί τους χλωρό, καθώς και τα φύλλα τους, που όσο πήγαιναν προς τα κάτω προς τη βάση του φυτού ήταν μεγαλύτερα και έντελως χλωρά.

Καθώς έδειχναν τα έντελως πιά ξηρά λουλούδια του φυτού αυτού, έπρόκειτο για λουλούδια από φυτό σύνθετο. Το κεντρικό στρογγυλό μέρος του ξηρού λουλουδιού, όπου είναι οι ιστήμονες, είχε μέγεθος σαν κέρμα δεκάδραχμου ή είκοσάδραχμου. Τα πέταλά του, ξηρά πια κι αυτά, πολλά και αρκετά μεγάλα, με χρώμα βαθύ κίτρινο μέχρι μαύρο καστανό. Σε μένα τότε γεννήθηκε η άπορία: Τι χρώμα είχαν αυτά τα πέταλα, όταν ήταν χλωρά; κόκκινο, κίτρινο, γαλάζιο, ρόζ ή άσπρο; Έτριφα στα δάχτυλά μου χλωρό φύλλο και μυρυστήκα. Από το τριμμένο φύλλο ένοιωσα κάποια έλαφρή ευχάριστη μυρουδιά, κάπως αλλοιώτικη. Έβαλα ένα κομματάκι από χλωρό φύλλο στη γλώσσα μου. Δεν ένοιωσα πίκρα. Αντίθετα, μια πολύ έλαφρή γλύκα που δεν παύριζε σαν κάψιμο από έλαφρό πικάντικο και έλάχιστο τσούξιμο. Μυρωδιά και γεύση άκαθόρυστα. Έκοφα και πήρα τότε μαζί μου τόσο ξηρά λουλούδια, όσο και χλωρά του φύλλα, αλλά καθώς είναι εύνοητο, αυτά δεν στάθηκαν ικανά να με βοηθήσουν στο χωριό στην προσδιορισμό του επιστημονικού ονόματος. Ούτε από κανέναν άλλο χωριανό μου ή ήλικιωμένο άτομο της περιοχής μπόρεσα να πάρω καμμιά πληροφορία, γιατί το φυτό αυτό ήταν άγνωστο σε όλους. Σκέφτηκα τότε και πήρα την απόφαση να φροντίσω την άλλη χρονιά (το καλοκαίρι του 1979) να πάω στο μέρος αυτό του «Βικάκη» αρκετό καιρό πιο γωρίς, ώστε να μπορέσω να προλάβω κανένα λουλούδι που σε χλωρή κατάσταση για να βοηθηθώ στη διεκρίνιση των στοιχείων του. Σε στάδιο λοιπόν αναμονής για το καλοκαίρι του 1979.

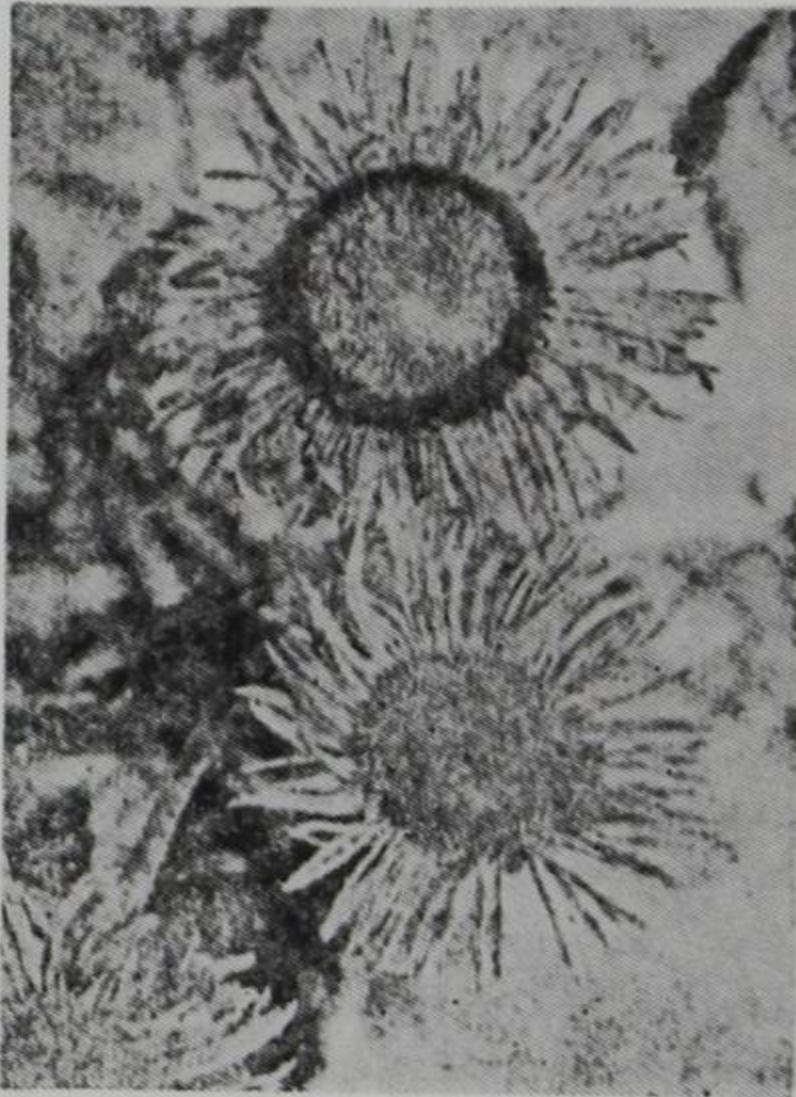
Κατά τον έπόμενο λοιπόν Αύγουστο του 1979 φρόντισα να βρεθώ στο τμήμα αυτό του «Βικάκη» όσο το δυνατόν πιο γρήγορα, ώστε να ιδώ το παράξενο για μένα αυτό φυτό άνθισμένο και σε χλωρή κατάσταση. Ποιά όμως

δυσάρεστη ἐκπληξή και πόση στενοχώρια δοκίμασα, ὅταν ἔφτασα στό μέρος ἐκεῖνο και εἶδα μέ λύπη μου, πῶς τὰ τρυφερὰ μέρη ἀπό τή συστάδα αὐτῶν τῶν φυτῶν, ὅλα ἀπό τή μέση και πάνω ἀπό κάθε βλαστάρη εἶχαν φαγωθεῖ ἀπό τὰ Τσεπελοβίτικα γίδια, πού εἶχαν κατεβεῖ ἀπό τήν περιοχή τοῦ Ρογκοβοῦ. Κοιμιά τρυφερή κορυφή ἴδεν εἶχαν ἀφήσει. Ὑπῆρχαν μόνο τὰ πιό χοντρά μέρη τοῦ φυτοῦ ἀπό τή μέση και κάτω, δηλαδή τὰ κοτσάνια τους. Μέ στενοχώρησε πολὺ αὐτή ἡ ἀποτυχία. Ἀναζήτησα ἰσ' ὅλη τή γύρω περιοχή γιά νά βρῶ ὕσως και ἄλλα φυτά ἀπό αὐτό τό εἶδος, ἀλλά στάθηκε ἀδύνατο. Ἀρχισα νά παίρνω τήν ἀπόφαση νά ἐπαναλάβω τήν προσπάθειά μου και πάλι κατά τόν ἐπόμενο χρόνο, τό καλοκαίρι τοῦ 1980. Σκέφτηκα πῶς μου ἦταν πολὺ δύσκολο, ἀν ὄχι και ὀλοκληρωτικά ἀδύνατο, νά φτάσω στό μέρος ἐκεῖνο κάνοντας τή δύσκολη μετάβαση στό Ρογκοβό και ἀπό κεῖ νά κατεβῶ μέ δυσκολία και μεγάλο κίνδυνο στό «Βικιάκη» νά βρῶ τό παράξενο αὐτό ἄγριο βότανο ἀνθισμένο στόν καιπάλληλο καιρό.

Πάνω στήν κάπως ἀπελπιστική γιά τό ζήτημα αὐτό θέση μου, πῆρα τήν ἀπόφαση νά προβῶ στήν ἐξῆς ἐνέργεια: Σκέφτηκα νά προσπαθῶ νά πάρω ἕνα κομμάτι ἀπό τή ρίζα τοῦ φυτοῦ στό χωριό και νά τό φυτέψω στόν κῆπο μου, ὕσως και πετύχω νά ἀποκτήσω κανένα καινούριο φυτό, χωρίς βέβαια νά παραιτηθῶ ὀλοκληρωτικά ἀπό τή σκέψη νά ἐπαναλάβω και γιά τρίτη χρονιά ἐπιτόπια ἐπίσκεψη στό «Βικιάκη» μέ τήν ἐλπίδα και πάλι νά πετύχω τό φυτό μέ κατάλληλα λουλούδια γιά νά διευκολυνθῶ στόν προσδιορισμό τοῦ ὀνόματός του. Στό σακκίδιο, πού ἔπαιρνα σχεδόν πάντοτε μαζί μου, εἶχα πάντοτε ἕνα πολὺ μικρό πρόχειρο σιδεράκι σκαπτικό, χρήσιμο κάποτε στίς ἐρευνητικές μου δουλειές. Προσπάθησα μ' αὐτό, μέ πολλή δυσκολία βέβαια, νά ἀποσπᾶσω ἀπό μιὰ βραχίωδικη χαραμιάδα ἕνα κοτσάνη ἀπό τό φυτό μέ ἕνα πολὺ μικρό κομμάτι ἀπό τή ρίζα του. Τό πῆρα μαζί μου στό χωριό και τό φύτεψα σέ μέρος ἀνήλιο, πίσω ἀπό τήν κουζίνα τοῦ σπιτιοῦ μου σέ κάποια ἄκρη τοῦ κῆπου. Ὅλη ἰδὲ τή φθινοπωρινή περίοδο τό πῆριζα ὥσότου ἔπιασαν οἱ βροχές. Περιμένα τήν ἀνοιξη νά ἰδῶ τό ἀποτέλεσμα, ὄχι βέβαια μέ βέβαιη ἐλπίδα ἐπιτυχίας στήν προσπάθειά μου αὐτή. Κατά τήν ἐπόμενη ἀνοιξη τοῦ 1980 ἀρχισα νά ἐπισκέπτομαι τό μέρος πού εἶχα φυτέψει τό κοτσάνη μέ τό κομμάτι τῆς ρίζας. Μέ μεγάλη μου χαρά διαπίστωνα κάποιο Ἀπριλιάτικο πρωῖνὸ νά ἀναφαίνεται ἕνα νεαρό φυτό μέ παράξενα φυλλαράκια, δείγμα πιά θετικό πῶς θά εἶχα στή διάθεσή μου σέ λίγο καιρό ὀλοκληρωτό φυτό μέ μεγάλη δὲ πιθανότητα και λουλούδια. Τό φυτό ὅλο και δυνάμωνε και μεγάλωνε κατά τούς ἀνοιξιάτικους μῆνες, ἔφτασε στό ὕψος περίπου ἑνὸς μέτρου, ὥσπου κατά τὰ τέλη τοῦ Ἰουνίου ἀναφάνηκαν στήν κορυφή του 3—4 μπουμπούκια. Κατά τόν Ἰούλιο δὲ ὁ κῆπος εἶχε ἰστολιστεῖ πιά μέ ἕνα θαυμάσιο φυτό, στό ὁποῖο βρίσκονταν ἀνθισμένα πολὺ ὀμορφα λουλούδια, σέ σχῆμα μεγάλης μαργαρίτας, κίτρινα, ἀρκετὰ μεγάλα πού φάνταζαν χαρτωμένα ἀνάμεσα στό βαθύ πράσινο

και πυκνό φύλλωμα του παράξενου αυτού φυτού.

Έτσι κατόρθωσα να έχω στη διάθεσή μου και το έμπιστημονικό όνομά του, που κατά τα ειδικά συγγράμματα του Γάλλου βοτανολόγου GASTON BONNIER είναι INULA HELENIUM. Από τότε πλουτίζει και αυτό την έρασι-τεχνική μου βοτανική συλλογή. Πρόκειται για φυτό δικοτυλήδοιο που ανήκει στη μεγάλη βοτανική οικογένεια COMPOSITEAE και στο γένος αυτής της οικογένειας INULA. Ως τότε από το γένος αυτό είχα στην έρασιτεχνική μου

INULA HELENIUM

Τα λουλούδια του που σχηματίστηκαν από τα δάκρυα της όμορφης Έλένης.

INULA HELENIUM

Φυτό άνθισμένο

συλλογή τα έξης πέντε είδη: 1) INULA CONYZA 2) INULA SAXATILIS 3) INULA DYSENTERICA 4) INULA HELENIODES και 5) INULA SPIRAEIFOLIA. Οί προσδιορισμοί πάντοτε κατά το Γάλλο βοτανολόγο GASTON BONNIER. Από τότε προστέθηκε και έκτο είδος INULA HELENIUM, για το οποίο θεωρώ υποχρέωσή μου να προσθέσω εδώ και μερικότερα ειδικά στοιχεία γι' αυτό, σχετικά με τις ιδιότητές του και τη χρησιμοποίησή του κατά διάφορους συγγραφείς στη φαρμακευτική και ζαχαροπλαστική, καθώς και την αναφορά του στην Έλληνική Μυθολογία (προέλευση της ονομασίας του: HELENIUM).

Όταν το φυτό πρόκοψε στον κήπο μου και είχα απ' αυτό τα πρώτα λουλούδια του, από τα όποια και μπόρεσα να κάνω τη διαπίστωση του έπι-

στημονικοῦ τοῦ ὀνόματος, παρατήρησα πὼς ὁ GASTON BONNIER σημειώνει γι' αὐτὸ μὲ συντομία καὶ μερικές ἰδιότητές του, ἦτοι ὅτι αὐτὸ χρησιμοποιεῖται στὴ φαρμακοποιία, στὴ ζαχαροπλαστική, τὴν ἀρωματοποιία, καθὼς καὶ γιὰ καλλωπιστικούς σκοπούς.

Ἄν καὶ ἐγὼ δὲν καταγίνομαι μὲ τὴ χρησιμότητα τῶν βοτάνων γιὰ θεραπευτικούς σκοπούς, γιατί τὸ πρᾶγμα αὐτὸ εἶναι ξένο πρὸς τίς δικές μου ἐπιδιώξεις, μ' ὅλα ταῦτα, μιὰ πού εἶχα πιά διαπιστώσει τὸ ἐπισημονικό του ὄνομα, παρατήρησα πὼς διάφορα ἑλληνικά καὶ ξένα συγγράμματα ἀποδίνουν σ' αὐτὸ σημαντικές φαρμακευτικές ἰδιότητες. Καθὼς σημείωσα καὶ πιὸ πάνω, δὲν μπόρεσα νὰ ἰδυστιώσω μὲ θετικότητα ἂν αὐτὸ εἶναι πουθενὰ γνωστὸ στὸ Ζαγόρι μὲ ἰδιαίτερο λαϊκὸ ὄνομα. Πιθανὸν καὶ νὰ εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστο. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν ἔγινε ἀπὸ μένα εἰδικότερη ἔρευνα.

Ἄφοῦ ὅμως ἔχω προβεῖ σὲ σύντομη περιγραφή τοῦ φυτοῦ αὐτοῦ, σκόπιμο θεωρῶ νὰ παραθέσω κάπως περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τίς ἰδιότητες καὶ τὰ γνωρίσματά του. Παίρνω μερικά στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἑλληνικά συγγράμματα:

Ὁ κ. Κωνστ. Γκανιάτσας σημειώνει γι' αὐτὸ τὰ ἐξῆς⁹: «**INULA HELENIUM**, Ἴνουλα ἢ Ἑλένιος: Φυτόν μὲ φαρμακευτικὴν ρίζαν φυόμενον εἰς δασοσκεπεῖς τόπους καὶ εἰς ὑγρά λειβάδια τῆς Ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου».

Ὁ Ἐμμαν. Ἀνάσης¹⁰ πέρα ἀπὸ πολλὰ ἄλλα, σημειώνει καὶ τοῦτα: «Φυτό ποῦδες, πολύχρονο, φαρμακευτικὸ καὶ ἀνθοκομικόν... Ἄνθη μεγάλα καὶ κίτρινα 8 πόντων διαμέτρου, μοναχικά ἢ κατὰ κορύμβους... Βρίσκεται αὐτοφύες στὴν Ἑλλάδα σποραδικά. Καλλιεργεῖται στὴν Ὁλλανδία, Ἀγγλία καὶ Ἑλβετία... Εἶναι μαλακτικόν, διουρητικόν, ἀποχρεμπτικόν, ἐμμηναγωγόν...». Ὁ συγγραφέας αὐτὸς δίνει καὶ ὁδηγίες γιὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ καὶ τὴν καλλιέργειά του.

Γιὰ τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ φυτοῦ πού ἦταν γνωστὸ στὴν ἀρχαία ἐποχὴ, ὁ Ἑλμουτ Μπάουμαν γράφει τὰ ἐξῆς¹¹: «Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ βότανα τοῦ Χείρων¹² εἶναι καὶ τὸ «πάναικες Χειρώνιον» τοῦ Θεοφράστου, πού μπορούμε ἴσως νὰ ταυτίσουμε μὲ τὸ φυτό τῶν Θεσσαλικῶν δασῶν **INULA HELENIUM**. Αὐτὸ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἱπποκράτη ὡς ἰατρικόν, διεγερ-

9. Κ. Γκανιάτσας: «Συστηματικὴ Βοτανικὴ», Παραδόσεις.

10. Ἐμμαν. Ἀνάσης: «Φαρμακευτικὰ βότανα τῆς Ἑλλάδος» σελ. 169 Γ' Ἔκδ. Ἀθήνα 1976.

11. Ἑλμουτ Μπάουμαν (Μετάφρ. Πέτρου Μπούσαλη): «Ἡ Ἑλληνικὴ χλωρίδα ἀπὸ μῦθο, στὴν τέχνη, στὴ λογοτεχνία», σελ. 73, Ἀθήνα 1984.

12. Χείρωνας: Ἐνας ἀπὸ τοὺς Κένταυρους πού κατοικοῦσε στοὺς πρόποδες τοῦ Πηλίου. Χαρακτηρίζεται ὡς ἰκανότατος γιατρός καὶ συγγραφέας ἰατρικοῦ βιβλίου, τῆς «Χειρωνίδος βίβλου». Δάσκαλος σειρᾶς ἡρώων (Ἀχιλλεῖα, Ἀπόλλωνα, Ἰάσωνα κλπ.). Βλέπε: Νέα Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάση, τόμος 22.

τικό, ἐμμηναγωγό και για τὰ νοσήματα τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος. Μιά «Χειρώνεια ρίζα» πού πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἴδιο φυτό, χρησιμοποιούνταν και ἀπὸ τὸν Ἀσκληπιό. Παράδοση λέει πὼς τὸ «Ἑλένιον» δημιουργήθηκε ἀπὸ τὰ δάκρυα τῆς Ἑλένης, πού θρηνοῦσε τὸ χαμὸ τοῦ πηδαλιούχου τῆς Κανοπέα, ὅταν τὴν ὁδηγοῦσε μαζί με τὸν Μενέλαο στὴν Αἴγυπτο, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς Τροίας».

Και ὁ Δημ. Καβδάδας¹³ σημειώνει ἀρκετὰ για τὸ φυτὸ αὐτὸ και καταλήγει ἔτσι: «...Ἀπαντᾷ αὐτοφυῆς εἰς δασοσκεπεῖς θέσεις και εἰς ὑγρὰ λιβάδια τῆς Ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος και Πελοποννήσου, Εὐρώπης και Ἀσίας. Πιθανῶς εἰς τὸ εἶδος τοῦτο νὰ ἀναφέρεται τὸ κατὰ τὰ μυθεύμενα, ἐκ τῶν δακρύων τῆς ὠραίας Ἑλένης φυτρῶσαν Ἑλένιον και πάνακες τὸ Χειρώνειον τοῦ Θεοφράστου, καθὼς και τὸ Ἑλένιον τοῦ Διοσκουρίδου, ὅπερ Ρωμαῖοι «Ἴνουλα καμπάνα» ἐκάλουν και ἔχει «ρίζαν μεγάλην εὐώδη.... γίνεται δὲ ἐν ὄρεινοῖς και συσκίοις τόποις».

Ὑστερα ἀπὸ τὰ παραπάνω θεώρησα σωστὸ νὰ κάνω τὴν περιγραφή αὐτοῦ και νὰ τὴ φέρω στὴ δημοσιότητα, ἀφοῦ αὐτὸ, καθὼς σημειώνουν οἱ εἰδικοί βρίσκειται «σποραδικὰ» στὴν Ἑλλάδα. Δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ τὸ χαρακτηρίσω ἐγὼ σχετικὰ με τὶς θεραπευτικὲς και ἄλλες ιδιότητές του. Για μένα, σὰν ἐρασιτέχνη βοτανολόγο, μοῦ ἀρκεῖ ἡ εὐχαρίστηση πού τὸ ἔχω περιλάβει στὴ συλλογή μου και ἡ χαρὰ πού νοιώθω κατὰ τὸν Ἰούλιο μῆνα ἀπὸ τὰ ὀμορφολοιούδια του πού στολίζουν τὸν κήπο μου. Ὁ τρόπος τῆς ἀπόκτησής του ἀπὸ μένα με ὁδήγησε στὴ διαπίστωση πὼς σίγουρα πολλαπλασιάζεται με κομμάτι ρίζας. Διαπίστωση πὼς πολλαπλασιάζεται και με σπόρο, ἀλλὰ δὲν ἀγαπάει πολὺ τὸ καλλιεργημένο χῶμα. Ἀρέσκεται νὰ φυτρώνει στὶς χαραμάδες ἀπὸ τοὺς τοίχους και ἀνάμεσα στὶς πέτρες.

Ἐπειδὴ για τὰ τέτοιου εἴδους παράξενα και σποραδικὰ ἢ και σπάνια φυτὰ οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες καταρτίζουν χάρτες τῆς πατρίδας μας ἀναγράφοντας τὰ μέρη ὅπου αὐτὰ βρίσκονται, ἀν οἱ ἐπιστήμονες βοτανολόγοι τὸ βρίσκουν χρήσιμο, ἄς σημειώνουν σ' αὐτοὺς πὼς αὐτὸ τὸ φυτὸ βρίσκεται και στὸ «Βικάκη» τοῦ Ζαγοριοῦ, ἀν, βέβαια, ὡς τώρα δὲν τὸ ἔχουν βρεῖ και δὲν τὸ ἔχουν σημειώσει. Δὲν θέλω δηλαδὴ μ' αὐτὸ πού γράφω ἐδῶ νὰ νομιστεῖ πὼς ἐπιδιώκω νὰ θεωρηθῶ ἐφευρέτης. Ἐγὼ σημειῶνω πὼς μονάχα στὸ «Βικάκη» συνάντησα *INULA HELENIUM* και ὄχι σὲ ἄλλα σημεία τοῦ Ζαγοριοῦ.

Ἐπειδὴ τελικὰ διατηρῶ τὴ γνώμη πὼς στὸ «Βικάκη» ὑπάρχουν σὲ αὐτοφυῆ κατάσταση και ἄλλα εἶδη ἀπὸ βότανα ἴσως παράξενα ἢ και σπάνια, για τοῦτο και σημειῶνω πὼς ὁ «Βικάκης» χρειάζεται κάποια εἰδικότερη ἐξερεύνηση ἀπὸ ἀποψη βοτανολογική.

13. Δ. Κ α β δ α δ α : «Εἰκονογραφημένον Βοτανικὸν - Φυτολογικὸν Λεξικὸν» τ. Δ' σελ. 1678—1679, Ἀθήνα 1956.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΔΗΜ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Ο ΧΙΟΝΑΔΙΤΗΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Ο άγιογράφος «Μιχάλης ό Χιωναδίτης», όπως υπογράφεται στο προτελευταίο χρονολογικά από τα έργα του που αποτελεί κατά κύριο λόγο και το θέμα της παρούσας έργασίας, το καθολικό δηλ. της μονής 'Αγίου 'Αθανασίου πάνω από τον 'Αγιο 'Ηλία Καστοριάς, είναι ένας από τους τρεις τοιχογράφους που ανέδειξαν κατά το δεύτερο μισό του 18ου αϊ. οι Χιονάδες, το παραμεθόριο αυτό χωριό της έπαρχίας Κόνιτσας του νομού 'Ιωαννίνων που κατά την απογραφή του 1981 αριθμούσε μόλις 72 κατοίκους.

Οί άλλοι δύο είναι ό 'Ιωάννης και ό Κωνσταντίνος, συνεργάτες σε πολλές περιπτώσεις του Μιχαήλ. Λίγο προγενέστερος από αυτούς υπήρξε ό άγιογράφος Κώνστας του όποιου όμως σώζονται μόνο φορητές εικόνες, όπως μιá εικόνα του άγίου Γεωργίου του 1747 στην εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου στη γειτονική της γενέτειράς του Βούρμπιανη¹, μιá εικόνα του 'Αγίου 'Ιωάννη του Προδρόμου του 1755 στο ναό του 'Αγίου 'Αθανασίου Χιονάδων όπου ό καλλιτέχνης υπογράφει σαν Θεοδοσίου Κώνστας, με το ίδιο δέ όνομα αναφέρεται και σε ιδιωτικό έγγραφο του 1764² και τέλος οι δεσποτικές εικόνες του 'Αγίου 'Αθανασίου, του 'Αγίου Νικολάου, του Εθαγγελισμού της Θεοτόκου, της Παναγίας, του Σωτήρα και του 'Αγίου 'Ιωάννη του Προδρόμου, όλες του 1755, στο πέμπλο του ναού της Εθαγγελίστριας στο χωριό Λακκώματα του νομού Καστοριάς.

Φαίνεται ότι και ό Μιχαήλ ξεκίνησε σαν άγιογράφος φορητών εικόνων γιατί το 1764 μνημονεύεται στην εικόνα του 'Αγίου Γεωργίου του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου Βυθού Βοΐου Κοζάνης:

«Διά χειρός Κωνσταντίνου Μιχαήλ εκ κόμης Χιωνάδες / Δεισις του δούλου του Θεού Θεοδώρου 1764»³.

Η άνωτέρω διατύπωση θα οδηγούσε στην υπόθεση ότι ό Κωνσταντίνος ήταν γιός κάποιου Μιχαήλ άρα άδελφός του άγιογράφου Μιχαήλ που σε τρεις

1. Φοίβου Λομπίνου, 'Ελληνες άγιογράφοι μέχρι το 1821, 'Αθήνα 1979, σ. 143.

2. Φοίβου Λομπίνου, δ.π., σ. 86.

3. Μιχαήλ Καλινδέρη, «'Ενθυμήσεις και έπιγραφές από τη Δυτική Μακεδονία», Πτολεμαΐς, τύποις «'Επαρχιακής φωνής» 1940, σ. 40.